

KRYSTYNA JAROSŁAWSKA

ORCID: 0000-0002-3646-3408

Warszawa

RĘKOPISY RODU VON SCHÖNAICH, GAŁĘZI CAROLATH-BEUTHEN, W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ W WARSZAWIE

Biblioteka zamkowa w Karolat. Losy zbiorów po 1945 roku. Spuścizny osobowe członków rodziny Schönaichów. Dokumentacja archiwalna dotycząca dóbr i zamku Karolat. Zbiory z Karolat znajdujące się w innych bibliotekach i archiwach.

SŁOWA KLUCZOWE: von Schönaich, Carolath-Beuthen, Biblioteka Uniwersytecka, Warszawa, rękopisy, Siedlisko

W wyniku akcji przejmowania i zabezpieczania porzuconych zbiorów z bibliotek, które po II wojnie światowej znalazły się na ziemiach polskich, w latach 1945–1950 do Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie przeniesiono zasoby niektórych bibliotek zamkowych i dworskich (Mężyński, Bednarz, 1998). Wśród nich znalazła się duża kolekcja starodruków i rękopisów pochodząca z zamku Karolat w Siedlisku (niem. Carolath) na Dolnym Śląsku. Ocaloną kolekcję podzielono na dwie części; zabytkowy księgozbiór trafił do Gabinetu Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej, natomiast do Gabinetu Rękopisów przekazano rękopisy i rysunki architektoniczne. Całość pierwotnie stanowiła bibliotekę rodu von Schönaich, której gałąź Carolath-Beuthen od XVI wieku zarządzała dobrami wokół zamku Karolat w Siedlisku.

Rodzina von Schönaich jest notowana w źródłach od późnego średniowiecza. Na terenach pogranicza śląsko-łużyckiego jej przedstawiciele pojawiają się na przełomie XII i XIII wieku. Znaczenie rodu systematycznie rosło, gdy jego członkowie robili kariery na dworach książąt śląskich. W posiadanie Siedliska rodzina weszła w XVI stuleciu, odkupując je od poprzedniego właściciela — Franza von

Rechenberg (1505–1584) (Andrzejewski, 2007, s. 11), zmuszonego do sprzedaży zamku z powodu konieczności spłaty kosztów procesu toczonego z królem Ferdynandem I Habsburgiem. Nabywcą został Fabian von Schönaich (1509–1591) (Jaworski, 1998, s. 186), po którym majątek rodzinny przejął jego kuzyn Georg von Schönaich (1557–1619)¹.

Georg został zapamiętany jako wybitny gospodarz, polityk, budowniczy i mecenas nauki. Dzięki jego staraniom ród bardzo zyskał na znaczeniu, a odzyskany po procesach sądowych majątek w 1610 roku zyskał status majoratu. Wśród wielu inicjatyw Georga znalazło się między innymi założenie dwóch znaczących bibliotek. Jedną powołano przy uruchomionym w 1616 roku gimnazjum w Bytomiu Odrzańskim, które dla upamiętnienia fundatora nazwano Schönaichianum–Carolatheum (Juckiewicz, 2002, s. 151). Drugą, założoną nieco wcześniej — w 1608 roku — była rodowa biblioteka Schönaichów ulokowana w rozbudowanym przez Georga zamku Karolat (Milewska-Kozłowska, 2020, s. 35).

Wedle relacji ustnych na początku XX wieku na terenie Karolatu znajdowały się dwie biblioteki. Mniejsza — i starsza z nich — była wówczas umiejscowiona w budynku bramnym zamku i zawierała kolekcję zgromadzoną przez Georga von Schönaicha poszerzoną o zbiory biblioteczne dołączone do niej w czasie późniejszych dwu stuleci. Szacuje się, że liczyła w sumie 6470 tomów (Milewska-Kozłowska, 2020, s. 35). W jej skład weszły szesnastowieczne druki prawnicze i teologiczne, ilustrowane wydawnictwa o tematyce przyrodniczej i geograficznej wydane w XVII i XVIII wieku oraz literatura piękna z okresu oświecenia (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 130). Umieszczono tam też książki pochodzące ze zlikwidowanego w końcu XVII wieku Schönaichianum oraz kolekcję map, globusów, widoków miast i innych materiałów kartograficznych o charakterze historycznym². W zamku Karolat znajdowała się też druga, większa biblioteka, umiejscowiona w innej części gmachu i zawierająca wydawnictwa z XIX i pierwszej połowy XX wieku. Oprócz tego z inwentarzy przedwojennych wiadomo, że w zamku mieściło się archiwum, w którym przechowywano cenne dla dziejów rodziny dokumenty rodowe, w tym średniowieczne (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 128).

Księgozbiory Schönaichów znajdowały się na terenie zamku do 1946 roku. W czasie II wojny światowej większość terytorium Śląska nie była zagrożona bombardowaniami alianckimi, dlatego do 1945 roku w Siedlisku nie podejmowano działań ewakuacyjnych. Wówczas zamek zamieszkały był przez swoich

¹ Schönaich auf Carolath, Georg Freiherr von, Indexeintrag: Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd120912546.html> (dostęp: 6.07.2022).

² Z inwentaryzacji znaków proveniencyjnych prowadzonej w Gabinetce Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie wynika, że zachowane do dziś w Warszawie księgi pochodzące z biblioteki Georga von Schönaicha obejmują około 570 woluminów; zob. Milewska-Kozłowska, 2020, s. 32.

właścicieli i został uznany za miejsce stosunkowo bezpieczne z punktu widzenia działań wojennych. Stał się w związku z tym w 1942 roku miejscem zakwaterowania dla ludności ewakuowanej z innych części Niemiec z terenów zagrożonych nalotami, a od 1943 roku był jedną ze składnic ewakuowanych dóbr kultury. Umieszczano więc w nim zabezpieczane w skrzyniach dzieła sztuki pochodzące z muzeów i zbiorów prywatnych z Dolnego Śląska (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 129). W tym samym czasie na terenie zamku znajdowały się też zbiory rodzinne Schönaichów stanowiące wyposażenie komnat, w tym meble, militaria i inne przedmioty o charakterze muzealnym, zgromadzone podczas 400 lat zamieszkiwania w nim rodziny książęcej, a także wspomniane już księgozbiory i archiwum.

Gdy w styczniu 1945 roku błyskawiczna ofensywa Armii Czerwonej zmusiła mieszkańców zamku do ewakuacji, szybkie wywiezienie czy choćby zabezpieczenie zbiorów okazało się niemożliwe, szczególnie że Siedlisko nie było połączone koleją z innymi miejscowościami. W tej sytuacji wartościowe rzeczy zdecydowano się zostawić na terenie zamku, w przekonaniu, że rodzina wróci do swojego majątku po wojnie (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 127).

Po ewakuacji mieszkańców zamku okolice Siedliska znalazły się w obszarze działań wojennych. Po ich zakończeniu 10 lutego 1945 roku wojska radzieckie urządziły na zamku szpital polowy. W kwietniu szpital ewakuowano, a zamek spłonął wskutek podpalenia. Nie wiadomo, czy i ile z jego wyposażenia zostało wcześniej wywiezione przez wojska radzieckie ani czy w ogóle taki wywóz nastąpił. Na zajmowanych terenach Rosjanie prowadzili zorganizowaną akcję oceny i wywożenia dóbr kultury, tworząc punkty zbiorcze, do których zwożono obiekty zrabowane z niemieckich składnic zabytków. Stamtąd następnie transportowano je do ZSRR. Wszystko to działo się za plecami władz polskich, które nie miały żadnego wpływu na działania Rosjan w tym zakresie. Po wywózce zrabowanych zabytków ogołocone z nich obiekty, takie jak zamki i pałace, były zwykle podpalane, co pozwalało na zamaskowanie dokonanej grabieży. Możliwe, że taki los spotkał zamek w Siedlisku, podobnie jak miało to miejsce w przypadku innych śląskich rezydencji. Zrujnowany zamek przez pewien czas znajdował się w sferze zainteresowania grasujących w okolicy szabrowników, którzy stosowali podobny proceder. Z pożaru ocalała tylko część wschodniego skrzydła z kaplicą i kryptą grobową oraz budynek bramny z ulokowaną tam starą biblioteką (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 130).

Po zakończeniu wojny starano się w Polsce o jak najszybsze zabezpieczenie zagrożonych dóbr kultury. Z tego względu zamek w Siedlisku stał się obiektem zainteresowania polskich badaczy. Jako pierwszy dotarł tam — jeszcze w 1945 roku — pracownik Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu Ludwik Gocel (Schuster, 1972, s. 272). W sporządzonym przez siebie raporcie opisał zachowane tam zbiory biblioteczne jako wyjątkowe, a rozmiar księgozbioru ocenił na około 7 tysięcy

woluminów. Przed powrotem zabezpieczył kilka cennych starodruków i zabrał je ze sobą do biblioteki w Poznaniu. W związku z jego raportem jeszcze w październiku 1945 roku Ministerstwo Oświaty zleciło dyrektorowi Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu Aleksandrowi Birkenmajerowi (Śródka, Szczawiński, 1983) zabezpieczenie księgozbioru zamkowego, jednak ze względu na brak funduszy i ciężkie warunki pogodowe panujące na przełomie lat 1945–1946 okazało się to niemożliwe (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 131).

Ostatecznie wiosną 1946 roku zajęła się tym polska grupa skierowana do zabezpieczania zbiorów z odkrytych niemieckich składnic zabytków w dawnym powiecie głogowskim. Obiekty zebrane ze zrujnowanego zamku w Siedlisku zwieziono do dwóch punktów zbiorczych znajdujących się w Jerzmanowej i Garworzycach. Stamtąd 18 marca 1946 roku wysłano je koleją do Muzeum Narodowego w Warszawie (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 131). Księgozbiór z biblioteki zamkowej przewieziono natomiast transportem samochodowym do składu wojskowego w Głogowie, gdzie książki o łącznej wadze około 12 ton załadowano do pociągu i skierowano do Warszawy (Kieszkowski, 1948, s. 157)³.

Nie wiadomo, jaka dokładnie część księgozbioru została stamtąd przywieziona do Warszawy. Książki z biblioteki zamkowej znalazły się ostatecznie w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW), gdzie pokwitowano odbiór „jednego wagonu książek” (Milewska-Kozłowska, 2020 s. 36). W czerwcu 1946 roku oszacowano liczbę przechowywanych w BUW woluminów tej proweniencji na 8157 sztuk (Milewska-Kozłowska, 2020, s. 37). W 1973 roku BUW przekazała bibliotece w Łodzi dublety starodruków w liczbie 80–90 tomów. Pozostałe dublety przekazano innym bibliotekom w Polsce. Przypuszcza się, że obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej znajduje się około 4–5 tysięcy książek z biblioteki zamkowej w Siedlisku, a do 2020 roku zidentyfikowano 946 starodruków — praca nad ich rejestracją nadal trwa (Milewska-Kozłowska, 2020, s. 36).

Wiadomo, że pojedyncze egzemplarze z biblioteki w Siedlisku pojawiały się w późniejszych latach na rynku antykwarycznym, lecz oszacowanie stopnia rozproszenia zbiorów jest możliwe jedynie w przybliżeniu, nie posiadamy bowiem kompletnego inwentarza z okresu sprzed przeniesienia biblioteki do Warszawy (Milewska-Kozłowska, 2020, s. 36). Istniejące spisy pozycji książkowych, znajdujące się w zbiorze rękopisów zachowanym w Gabinetie Rękopisów BUW w Warszawie, są związane z wcześniejszym okresem funkcjonowania biblioteki w Siedlisku. Jednym z nich jest wykaz książek o tematyce filologicznej i historycznej ze zbiorów dawnej biblioteki, uzupełniony o listę pozycji zakupionych na jej potrzeby, pochodzący z XIX wieku (sygn. Inw. 893). Ważny z punktu widzenia dziejów biblioteki jest też zachowany tam wykaz map dawniej w niej przechowywanych, sporządzony w dwóch układach: systematycznym i alfabetycznym (sygn. Inw. 892).

³ Według tego opracowania 12 ton książek załadowano na trzy wagony.

Rękopisy wydzielone z zabezpieczonego zespołu po przewiezieniu do Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie ostatecznie znalazły się w Gabinecie Rękopisów BUW. Zespół jest zróżnicowany — zawiera zarówno egzemplarze biblioteczne, jak i materiały archiwalne związane z dziejami rodu i gospodarowaniem majątkiem Schönaichów. W przeważającej części są to teksty dziewiętnastowieczne i pochodzące z końca XVIII wieku, ale znalazło się wśród nich kilka pozycji z najwcześniejszego okresu istnienia biblioteki. Jedną z nich jest modlitewnik z 1568 roku, zatytułowany *Ein Andechtig Vnnd Christlich Bethbüchlein* (sygn. Inw. 140). Na drugiej stronie zachowanego egzemplarza rękopisu znalazła się dedykacja⁴ skierowana do elektora saskiego Augusta Wettyna (Kluckhohn, 1875). Drugi rękopis, datowany na lata 1555–1560, to egzemplarz traktatu *Politisches Testament an Augustum Churfursten zu Sachsen*, autorstwa jurysty i twórcy kamentalizmu Melchiora von Ossa (1507–1557) (Luig, 1999), również dedykowany elektorowi saskiemu Augustowi (sygn. Inw. 840). Z początku XVII wieku pochodzi kopia rękopiśmienna drukowanego w 1602 roku traktatu *Rudimenta Dialecticae P. Rami, Breviter Collecta* (sygn. Inw. 842) z dziedziny retoryki w ujęciu dialektyki ramistowskiej, autorstwa Hieronymusa Treutlera (Markgraf, 1894). Tom ten zapisany jest w połowie objętości, a na tłoczonej okładce umieszczono napis „LA BONTE DES FEMMES”.

Większość przechowywanych tu rękopisów ma charakter dokumentacji archiwalnej i stanowi fragment spuścizn osobowych związanych z działalnością kilku członków rodziny Schönaich, z gałęzi Carolath-Beuthen. Dokumenty natury gospodarczej dotyczą naturalnie całej rodziny zamieszkującej posiadłość rodową, ale znajdujemy tu też pojedyncze dokumenty powiązane z konkretnymi członkami rodziny Schönaich. Duża część zasobu związana jest z osobą Heinricha Carla Wilhelma (1783–1864)⁵, czwartego księcia Carolath-Beuthen, oraz jego najbliższej rodziny i znajomych. Wskazuje na to zarówno zawartość zbioru, jak i znaki proveniencyjne księcia, zachowane w postaci odcisków pieczęci lub podpisu na kartach rękopisów.

Książę ten, używający w kręgu rodziny imienia Carl, był pierwszym dzieckiem Heinricha Carla Erdmanna (1759–1817) i jego żony Amelii Augusty Caroline von Sachsen-Meiningen (1762–1798) (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 80). Do 8. roku życia mieszkał w pałacu w Kotli, gdzie kształcił się pod opieką Ignaza Aureliusa Feßlera (1756–1839) (Gugitz, 1961). Z początkowego okresu edukacji księcia zachowały się rękopiśmienne notatki z lekcji w postaci zeszytów szkolnych. Należą do nich między innymi spisane dziecięcym jeszcze piśmem materiały do

⁴ Dem durchlauchtigsten hochgebor nen fursten un[d] herren, herrn Augusto hertzen un[d] churfursten zu saxen, et, und burggraven zu Magdeburgk. M.G.H.

⁵ Zob. *Carolath-Beuthen, Heinrich zu*, Indexeintrag: Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd1160112827.html> (dostęp: 7.07.2022).

nauki łaciny (sygn. Inw. 873), zeszyty szkolne z lat 1796–1797 do matematyki (arytmetyki i geometrii; sygn. Inw. 870–872) oraz seria zeszytów z notatkami z zakresu religioznawstwa i historii (sygn. Inw. 876–880, 889).

W 1791 roku ośmioletni książę już jako dziedzic tytułu zamieszkał na zamku Karolat. Osiem lat później, po trzyletniej nauce w szkole w Dessau, rozpoczął służbę wojskową jako chorąży w regimencie dragonów w Tylży. W latach 1806–1807 walczył podczas wojny francusko-pruskiej w Prusach Wschodnich, biorąc udział w kilku najcięższych bitwach okresu wojen napoleońskich 1807 roku: pod Hławą Pruską, Lidzbarkiem Warmińskim i zapewne też w bitwie pod Frydlandem.

Z okresem służby wojskowej księcia związane są dwa traktaty wojskowe z końca XVIII wieku. Pierwszy, zatytułowany *Exercitia zu Pferde von Ab- und Auffmarch mit Kleinen Zugen*, dotyczy sposobów ćwiczenia i układania koni bojowych do marszu (sygn. Inw. 866). Traktat został opatrzony paroma schematami obrazującymi sposób rozstawienia koni w szwadronie i kompanii. Drugi zachowany traktat składa się z czterech rozdziałów i dotyczy dowodzenia oddziałami przez oficerów (sygn. Inw. 867). Autor traktatu na pierwszej stronie zamieścił dedykację dla swojego towarzysza broni z Königlische Armée, podpisując ją jako „major [...] von Arnim”. Majorem tym mógł być Friedrich Wilhelm Ludwig von Arnim-Suckow (1780–1813) (*Gothaisches genealogisches Taschenbuch...*, 1903, s. 60). Wprawdzie w regimencie dowodzonym przez Antona Wilhelma von L'estocqa służyło więcej członków rodu von Arnim, ale to właśnie Friedrich służył w tym samym I. Regimencie Dragonów, w którym walczył książę Carolath-Beuthen. Trzecim rękopisem z końca XVIII wieku jest sporządzony w układzie tabelarycznym wykaz chronologiczny urzędników dworskich i wojskowych elektoratu Saksonii, obejmujący osoby sprawujące te urzędy od 1500 do 1796 roku (sygn. Inw. 865).

Gdy po klęsce wojsk pruskich nastąpiła redukcja części armii, książę Heinrich Carl Wilhelm Carolath-Beuthen udał się na studia do Möglin w Brandenburgii. Tam, w dopiero co utworzonym w 1806 roku instytucie rolniczym (Landwirtschaftliche Akademie Möglin), uczył się i odbywał praktyki. Z tego okresu oprócz notatek z zajęć z chemii i geometrii zachowała się seria grubych zeszytów (sygn. Inw. 881, 882/1–2, 883–885) zawierających zapis treści wykładów z dziedziny hodowli, agronomii oraz pionierskich w owym czasie metod uprawy i kultywacji gleby, prowadzonych przez Albrechta Daniela Thaera (Leisewitz, 1894, s. 636–641) oraz jego zięcia Georga Ernsta Wilhelma Crome'a (Löbe, 1876, s. 607).

Z akademią w Möglin związany jest dodatkowo inny zbiór rękopisów, zachowany w zbiorze pochodzącym z biblioteki w Siedlisku. Jest on częścią spuścizny po doktorze teologii Gustavie Heinrichu Richtsteigu (1784–1820)⁶. Należą do niej

⁶ Zob. Richtsteig, Gustav Heinrich, Indexeintrag: Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd1137029358.html> (dostęp: 7.07.2022).

zapisy wykładów A.D. Thaera i G.E.W. Crome'a, w tym z zakresu browarnictwa i uprawy cukru (sygn. Inw. 904). Znajdziemy tu też spisane wykłady z uniwersytetu w Halle, na którym Gustav Richtsteig studiował przed rozpoczęciem nauki w Landwirtschaftliche Akademie Möglin (wykłady F.A. Wolfa: sygn. Inw. 898–900; wykłady J.Ch. Lodera: sygn. Inw. 901; wykłady G.E.W. Crome'a: sygn. Inw. 902; wykłady A.D. Thaera: sygn. Inw. 903, 905–907, 918). Uczęszczał tam na zajęcia z zakresu nauk medycznych prowadzone przez Justusa Christiana Lodera (Michler, Müller-Dietz, 1987, s. 7–10) w roku 1806 oraz z literatury starożytnej Grecji i Rzymu prowadzone przez filologa klasycznego Friedricha Augusta Wolfa (1759–1824) (Baumeister, 1898, s. 737–748) w latach 1804–1805. Do zachowanej w karolackim zbiorze rękopisów spuścizny po G. Richtsteigu należą też między innymi zbiory kazań i komentarzy do tekstów biblijnych oraz interfoliowane książki łacińskojęzyczne z adnotacjami teologa (sygn. 917, 918, 2885, 2887 i zapewne 897).

Śladem istniejącej spuścizny po G. Richtsteigu jest również katalog zgromadzonego przezeń księgozbioru opisany jako *Catalogus Bibliothecae Richtsteigianae* (sygn. Inw. 894 i 895). Bogata biblioteka liczyła około 4 tysięcy woluminów i zawierała książki w języku łacińskim i niemieckim, a także hebrajskim, greckim, francuskim, włoskim i angielskim. Katalog może być śladem przekazania księgozbioru na rzecz biblioteki gimnazjum ewangelickiego w Głogowie. Do spisu dołączono ocenę stanu księgozbioru sporządzoną 21 lutego 1820 roku przez rektora gimnazjum Christiana Davida Klopscha (sygn. Inw. 894)⁷. Ocenę opatrzone pieczęcią, która zachowała się w całości. Z treści spisu nie da się niestety wywnioskować, czy opisany w nim księgozbiór został przekazany później bibliotece w Siedlisku.

Wśród rękopisów przechowywanych w Warszawie na uwagę zasługują źródła natury gospodarczej, będące typową dokumentacją archiwalną dotyczącą zarządzania majątkiem przez rodzinę książęcą. Część tego zbioru wiąże się ze wspomnianym wcześniej Heinrichem Carlem Wilhelmem, o czym świadczą zachowane znaki proveniencyjne, część zaś z innymi członkami jego rodziny. Dla kilku lat z okresu 1765–1846 zachowały się księgi finansowe majoratu Carolath-Beuthen (sygn. Inw. 924–932, 937, 938 i 3812/2) — na podstawie charakteru pisma można sądzić, że były one sporządzane osobiście przez urzędującego księcia. Księgi najstarsze, pochodzące z drugiej połowy XVIII wieku, spisywane były w porządku chronologicznym w jednym ciągu. Pod koniec XVIII wieku książe Heinrich Carl Erdmann wprowadził nowy sposób zapisu, zorganizowany w formie tabeli, a jego syn dodatkowo udoskonalił ten system, co usprawniło prowadzenie dokumentacji

⁷ Zob. Klopsch, Christian David, Indexeintrag: Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd102362981X.html> (dostęp: 7.07.2022).

finansowej. Zestawienia obejmowały przychody i rozchody z kasy głównej majątku oraz dochody z dóbr, takich jak między innymi Bycz (Beitsch), Chwaliszów (Quolsdorff), Tarnów Bycki (Deutsches Tarne), Nowogrodzic (Naumburg), Zabór (Saabor) czy Miłaków (Milckau).

Kolejną grupą dokumentów są również sporządzone w układzie tabelarycznym wykazy żywności zakupionej na potrzeby kuchni dworskiej w Siedlisku, zachowane dla kilku lat z okresu 1829–1834 (sygn. Inw. 932–936, 3812/1), oraz rejestry upolowanej zwierzyny zachowane częściowo dla okresu od 1811 do 1910 — to dokumentacja podstawowej gospodarczej działalności majoratu, a zarazem przejaw zamiłowania księcia Heinricha Carla Wilhelma do polowań (sygn. Inw. 919–923). O sposobie prowadzenia majątku w Siedlisku świadczy też opatrzony datą 29 listopada 1831 roku spis zasad i wskazówek, którymi należy się kierować przy wyznaczaniu i przydzielaniu obszarów ziem uprawnych na terenie majoratu (sygn. Inw. 885). Ciekawostką jest skromny zeszyt zawierający wypisy z „Journal für des Fort-Jagd und Fischereinweren” z lat 1806–1808, obejmujący wskazówki dotyczące szacowania wartości owczarni i będący śladem gospodarowania tutejszym inwentarzem (sygn. Inw. 886 i 887). Do ksiąg natury gospodarczej możemy też zaliczyć trzy jadłospisy kuchni dworskiej w Siedlisku z lat 1822 i 1824 (sygn. Inw. 941). W latach 1825–1827 prowadzono również dokumentację rozliczeniową dotyczącą utrzymania domu i dworu książęcego, które zachowały się w formie zestawień miesięcznych. Osobne rachunki prowadzono w 1839 roku na potrzeby piwnicy z winami (*Winrechnung*, sygn. Inw. 3812/1).

Interesującym źródłem są inwentarze przedmiotów będących na wyposażeniu kuchni zamkowej z 1829 roku (sygn. Inw. 3812/1). Te szczątki roboczej dokumentacji rachunkowej zawierają też zbiór luźnych kwitów i dowodów kasowych. Razem z nimi dają wgląd w sposób prowadzenia administracji finansowej domu książęcego. Pod względem chronologicznym grupę zachowanych ksiąg finansowych majątku zamyka zestawienie dotyczące stanu i sposobu prowadzenia konta należącego do Kathariny Carolath-Beuthen z domu Reichenbach-Goschütz (1861–1941) (sygn. Inw. 939), drugiej żony Carla Ludwika Erdmanna⁸ (1845–1912), syna i następcy księcia Heinricha Carla Wilhelma i piątego księcia Carolath-Beuthen.

Interesującym źródłem do badań nad dziejami zrujnowanego dziś zamku są rysunki architektoniczne z czasu jego przebudowy w stylu romantycznym, zleconej w połowie XIX wieku przez Carla Ludwiga Erdmanna von Schönaicha (1845–1914) (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 105). W Warszawie znajdują się cztery plansze przedstawiające detale i rzuty zamku oraz oranżerii (sygn. Inw. 3813). Na projekcie portalu opatrzonym datą 7 czerwca 1865 roku znajdujemy nazwisko

⁸ Zob. *Carolath-Beuthen, Karl*, Indexeintrag: Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116457589.html> (dostęp: 7.07.2022).

architekta Carla Johanna Lüdeckego (1826–1894), znanego głównie z projektów kościołów, projektanta między innymi gmachu Nowej Giełdy we Wrocławiu. Rzut części parterowej zamku książęcego sporządzono w 1867 roku. Oprócz niego zachowane są jeszcze dwa rysunki detali architektonicznych w postaci kolumn i ich kapiteli, powstałe prawdopodobnie w tym samym roku, ale sporządzone przez innego architekta — na jednym z rysunków widnieje data 19 września 1867 roku.

Na szczególną uwagę zasługuje wyjątkowa pozycja, jaką jest sporządzony prawdopodobnie w pierwszej lub drugiej połowie XIX wieku zielnik (sygn. Inw. 2808). Na przeszło 230 kartach wpięto i opisano egzemplarze około tysiąca gatunków roślin zebranych przypuszczalnie na terenie dóbr i ogrodów zamkowych. Są wśród nich rozmaite gatunki roślin łąkowych, z terenów podmokłych, ziół i roślin kwiatowych, w tym różne odmiany róż. Rośliny zachowane są w większości w dobrym stanie, pod każdym egzemplarzem istnieje nazwa wypisana atramentem. Zielnik jest źródłem o szczególnej wartości, cennym nie tylko w kontekście historycznym i filologicznym, może mieć też zastosowanie w badaniach z dziedziny nauk przyrodniczych, ekologii i działań mających na celu badanie i zachowanie bioróżnorodności ekosystemów.

Na koniec należy wspomnieć o kilku rękopisach, które mogą, choć nie muszą, wiązać się bezpośrednio z dziejami rodziny Carolath, trudno je też zakwalifikować do tych już opisanych. Należą do nich szkicownik z rysunkami i odrysami zabytków z terenów Dalmacji, opatrzony datą 18 kwietnia 1880 roku — być może ślad podróży któregoś z członków rodu książęcego (sygn. Inw. 2445); dwa łacińskojęzyczne rękopisy natury prawnej, z których jeden zawiera rysunki i adnotacje na marginesach, w tym drzewo genealogiczne niezidentyfikowanej rodziny (sygn. Inw. 847 i 850); lista pacjentów uzdrowiska w Karlsbadzie, sporządzona między marcem a lipcem 1792 roku (sygn. Inw. 888); przepisana — być może w czasie podróży, przypuszczalnie w XIX wieku — książka, której akcja dzieje się w szesnastowiecznym Peru (sygn. Inw. 888); oraz podobnie sporządzona kopia sztuki Friedricha Hassaureka (1831–1885)⁹. Ten ostatni rękopis może być śladem zainteresowania członków rodziny Carolath teatrem — pomiędzy kartami księgi kasowej majoratu z 1769 roku znalazł się kwit z upoważnieniem dla „Friedricha Spillera — mistrza” do zapłaty za teatr, podpisany własnoręcznie przez księcia Heinricha Carla Erdmanna zu Carolath-Beuthen (sygn. Inw. 864).

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie nie jest jedynym miejscem przechowywania zbiorów związanych z rodziną Schönaich z gałęzi Carolath-Beuthen. Część książek znalazła się po 1945 roku w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu, natomiast dublety biblioteczne znajdują się w Łodzi. Z rozproszeniem

⁹ Zob. *Hassaurek, Friedrich*, Indexeintrag: Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd139288929.html> (dostęp: 7.07.2022).

zbiorów mamy do czynienia również w kwestii rękopisów. Jak wynika z ustnych relacji członków rodziny Carolath-Beuthen, pojedyncze dokumenty archiwalne zostały zabrane przez nich do Niemiec. Ponadto, jak wspominałam wcześniej, nieliczne archiwalia pochodzące z zamku pojawiały się przez jakiś czas na rynku antykwarycznym (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 131). Inne rękopisy rozproszone są po bibliotekach i kolekcjach prywatnych. Rysunki architektoniczne związane z rozbudową zamku sporządzone przez niemieckiego architekta Carla Lüdeckego datowane na lata 1865–1866 znajdują się między innymi w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze (Andrzejewski, Kula, 2014, s. 106), Herder Institut w Marburgu¹⁰ i Architekturmuseum der Technischen Universität w Berlinie¹¹. Stopień rozproszenia zbiorów z Karolat dobrze ilustruje zawartość bazy sztambuchów prowadzonej przez Department Germanistik und Komparatistik der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg: projektu Repertorium Alborum Amicorum (RAA)¹², która wskazuje na miejsca przechowywania sztambuchów związanych członkami rodziny Schönaichów. I tak we Wrocławiu w Bibliotece Uniwersyteckiej przechowywany jest sztambuch księżnej Doroty Reuß z domu Schönaich-Carolath (1799–1848). Germanisches Nationalmuseum Bibliothek w Norymberdze ma w swoich zbiorach rękopis Sebastiana von Schönaicha (1598–1650). Universitätsbibliothek w Heidelbergu posiada dwa sztambuchy należące do Alberta (1791–1814) i do Ottona (1801–1832) z rodziny Schönaich-Carolath, synów Wilhelma Aleksandra (1829–1836) i Leopoldyny hrabiny von Seherr-Thoss (1775–1819). Sztambuch Gustava Richtsteiga można znaleźć w bibliotece uniwersyteckiej w Halle. Inne materiały do dziejów rodziny Schönaich-Carolath i ich rodzinnej biblioteki rozproszone są po bibliotekach i archiwach niemieckich

¹⁰ Dostępne w katalogu Herder-Institut w Marburgu; zob. <https://www.herder-institut.de/bildkatalog>: *Grundriss Kellergeschoss von Schloss Carolath*, sygn. 130 044 i 130 045; *Grundriss 1. Obergeschoss von Schloss Carolath*, sygn. 130 043; *Grundriss Erdgeschoss von Schloss Carolath*, sygn. 130 042; *Längsschnitt für Schloss Carolath*, sygn. 77 511.

¹¹ Dostępne w katalogu Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin; zob. <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=18>: *Grundriss, Schnitt AB (aus: Atlas zur Zeitschrift für Bauwesen*, red. G. Erbkam, r. 28, 1878, sygn. Inv. Nr. ZFB 28,062; *Grundriss Erdgeschoss, 1. und 2. Untergeschoss, Maßstabsleiste*, sygn. Inv. Nr. 6236; *Teilgrundriss Erdgeschoss*, sygn. Inv. Nr. 6237; *Längsschnitt, Maßstabsleiste*, sygn. Inv. Nr. 6238; *2 Schnitte, Maßstabsleiste*, sygn. Inv. Nr. 6239; *Querschnitt durch einen Flügel; Maßstabsleiste, Bleistiftskizze (Saaldecke ?)*, sygn. Inv. Nr. 6240; *Grundriss Dachbalkenlage, Längsschnitt Dach, Aufriss und 2 Grundrisse des Turmes, 2 Maßstabsleisten*, sygn. Inv. Nr. 6241; *Längsschnitt, Maßstabsleiste*, sygn. Inv. Nr. 6242; *Längsschnitt des Speisesaales, Maßstabsleiste*, sygn. Inv. Nr. 6243; *Aufriss Turmseite, Maßstabsleiste*, sygn. Inv. Nr. 6244; *Aufriss Hofseite, Maßstabsleiste*, sygn. Inv. Nr. 6245 i 6246; *Ansicht*, sygn. Inv. Nr. 6247.

¹² Repertorium Alborum Amicorum (RAA), <https://raa.gf-franken.de/de/startseite.html> (dostęp: 7.07.2022).

i polskich¹³, a nawet duńskich: Det Kongelige Bibliotek posiada wizerunki członków rodziny w formie rycin. Archiwalia z Karolat, podobnie jak inne zbiory, po II wojnie światowej zostały szeroko rozproszone, a identyfikacja części z nich wymaga dalszych badań.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

- Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, sygn.: Inv. Nr. 6236, Inv. Nr. 6237, Inv. Nr. 6238, Inv. Nr. 6239, Inv. Nr. 6240, Inv. Nr. 6241, Inv. Nr. 6242, Inv. Nr. 6243, Inv. Nr. 6244, Inv. Nr. 6245, Inv. Nr. 6246, Inv. Nr. 6247, Inv. Nr. ZFB 28 062.
- Gabinet Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, sygn.: Inw. 140, Inw. 840, Inw. 842, Inw. 847, Inw. 850, Inw. 864, Inw. 865, Inw. 866, Inw. 867, Inw. 870, Inw. 871, Inw. 872, Inw. 873, Inw. 876, Inw. 877, Inw. 878, Inw. 879, Inw. 880, Inw. 881, Inw. 882/1, Inw. 882/2, Inw. 883, Inw. 884, Inw. 885, Inw. 886, Inw. 887, Inw. 888, Inw. 889, Inw. 890, Inw. 892, Inw. 893, Inw. 894, Inw. 895, Inw. 897, Inw. 898, Inw. 899, Inw. 901, Inw. 902, Inw. 903, Inw. 904, Inw. 905, Inw. 906, Inw. 907, Inw. 917, Inw. 918, Inw. 919, Inw. 920, Inw. 921, Inw. 922, Inw. 923, Inw. 924, Inw. 925, Inw. 926, Inw. 927, Inw. 928, Inw. 929, Inw. 930, Inw. 931, Inw. 932, Inw. 933, Inw. 934, Inw. 935, Inw. 936, Inw. 937, Inw. 938, Inw. 939, Inw. 941, Inw. 2445, Inw. 2808, Inw. 2885, Inw. 2887, Inw. 3812/1, Inw. 3812/2, Inw. 3813.
- Herder-Institut w Marburgu, sygn.: 77 511, 130 042, 130 043, 130 044, 130 045.

LITERATURA

- Andrzejewski, T. (2007). *Rechenbergowie w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w XVI–XVIII wieku*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Andrzejewski, T., Kula, M. (2014). *Siedlisko poprzez wieki. Z dziejów zamku Karolat*. Siedlisko: Wydawnictwo Reklamowe Martinus.
- Baumeister, A. (1898). Wolf, Friedrich August. W: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 43 (ss. 737–748). Leipzig: Duncker & Humblot.
- Gothaisches genealogisches Taschenbuch der adeligen Häuser*. (1903). Vierter Jahrgang. Gotha: Justus Perthes.
- Gugitz, G. (1961). Feßler, Ignaz Aurelius. W: *Neue Deutsche Biographie*, t. 5 (ss. 103–104). Berlin: Duncker & Humblot.
- Jaworski, T. (1998). Fabian Schönaiach (1518–1591), posiadacz ziemski, wojskowy, członek Rady Wojennej w Wiedniu. W: K. Bartkiewicz (Red.), *Ludzie Środkowego Nadodrza: wybrane szkice biograficzne (XII–XX wiek): praca zbiorowa* (s. 186). Zielona Góra: „Verbum”.
- Juckiewicz, P. (2002). Próba utworzenia uniwersytetu na środkowym nadodrzu w XVII wieku. *Rocznik Lubuski, XXVIII, cz. I*, 149–153.

¹³ Znajdują się one między innymi w Archiwum Państwowym we Wrocławiu; Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział w Pszczynie; Archiwum Państwowym w Poznaniu oraz Archiwum Państwowym w Zielonej Górze.

- Kieszkowski, W. (1948). Składnica muzealna Paulinum i rewindykacja zabytków na Dolnym Śląsku. *Pamiętnik Związku Historyków Sztuki i Kultury*, 1, 135–158.
- Kluckhohn, A. von (1875). August (Kurfürst von Sachsen). W: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 1 (ss. 674–680). Leipzig: Duncker & Humblot.
- Leisewitz, C. (1894). Thaer, Albrecht Daniel. W: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 37 (ss. 636–641). Leipzig: Duncker & Humblot.
- Löbe, W. (1876). Crome, Georg Ernst Wilhelm. W: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 4 (ss. 607–608). Leipzig: Duncker & Humblot.
- Luig, K. (1999). Osse, Melchior von. W: *Neue Deutsche Biographie*, t. 19 (ss. 609–610). Berlin: Duncker & Humblot.
- Markgraf, H. (1894). Treutler, Hieronymus. W: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 38 (ss. 585–587). Leipzig: Duncker & Humblot.
- Mężyński, A., Bednarz, A. (1998). *Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie w latach 1945–1980*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Michler, M., Müller-Dietz, H. (1987). Loder, Justus Christian von. W: *Neue Deutsche Biographie*, t. 15 (ss. 7–10). Berlin: Duncker & Humblot.
- Milewska-Kozłowska, J. (2020). Śląski Baron von Schönaich i jego książki w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. W: D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła (Red.), *Kolekcje prywatne w zbiorach książki dawnej. Studia*, t. 2 (ss. 32–55). Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Schuster, K. (1972). Ludwik Gocel (1889–1966). W: *Słownik pracowników książki polskiej* (s. 272). Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Śródka, A., Szczawiński, P. (Oprac.). (1983). *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN*, cz. 1. *Nauki społeczne*, z. 1. A–J. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- William, L. (1876). Crome, Georg Ernst Wilhelm. W: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 4 (s. 607). Leipzig: Duncker & Humblot.
- Wutke, C. (1891). Schoenaich, Fabian Freiherr von. W: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 32 (ss. 249–253). Leipzig: Duncker & Humblot.

KRYSZYNA JAROSŁAWSKA

MANUSCRIPTS OF THE CAROLATH-BEUTHEN BRANCH OF THE VON SCHÖNAICH FAMILY IN THE COLLECTIONS OF THE UNIVERSITY OF WARSAW LIBRARY

Summary

As a result of the operation of taking over and securing library collections from the so-called Recovered Territories, undertaken after World War II, part of the resources of the library and archive of Castle Karolat in the Silesian village of Siedlisko (German: Carolath) was moved to the University of Warsaw Library. This article presents the history of the Castle Karolat library and describes the most valuable manuscripts from there, now stored in the Manuscripts Department of the University of Warsaw Library. They include interesting — and, as regards research, important — castle archives, which provide sources for the economic history of the Carolath-Beuthen majorat, inventories, financial and accounting books, architectural drawings from the times of

the reconstruction of the castle in the 19th century, lists of the maps and books preserved in the castle archives and other items. The collection also includes interesting memorabilia of the castle owners, like gymnasium and home education notebooks, records of academic lectures delivered at the beginning of the 19th century at Landwirtschaftliche Akademie Möglin and Halle university by, among others, Albrecht Daniel Thaer, Georg Ernst Wilhelm Crome and Friedrich August Wolf. 16th-century prayer books, 18th-century official lists and a military treatise on cavalry deployment and drills written by Friedrich Wilhelm Ludwig von Arnim-Suckow, major of the Prussian army, are also worth attention. The archive also includes part of the heritage — scattered in Polish and German libraries — of the theologian Gustav Richtsteig as well as of members of the Carolath-Beuthen family, who lived in the estate from the 18th to 20th century. An interesting item in the collection is a well-preserved 19th-century herbarium, containing about 1000 local plants collected in the estate and castle gardens in the same century.

KEY WORDS: von Schönaich, Carolath-Beuthen, University Library, Warsaw, manuscripts, Siedlisko